

Ілько Борщак

29 ТРАВНЯ 1453 РОКУ¹

П'ять віків тому, 29 травня 1453 р. Царгород, столиця Візантії, що її так відважно захищав останній цісар Костянтин XI Палеолог, маючи просто смішну кількісно силу, дістався в руки турецького султана Магомета II, чий цікавий портрет залишив нам венецький маляр Жентіле Белліні. Хоч тодішній літописець Дука безперечно перебільшує, коли пише, що Магомет II мав у травні 1453 р. 400.000 війська, але пропорція сил у тих, що нападали, й у тих, що захищали, була надто різюча...

Хоч ця подія для Європи несподіванкою не була – Царгород був уже тоді лише столиця без імперії, голова без тіла – але вражіння від неї було незвичайне. “Є це нещастя для цілої християнської спільноти” – писав цісар Фрідріх II до папи Миколи V... Багато тогочасних письменників (греків, венеційців, москвинів, українців, турків тощо) подали для нащадків драматичні розповіді про упадок Царгороду 1453 р., про те, як турки грабували місто, грабували, як жорстокі дикуни, як вони гвалтували манашок, як ламали священний посуд, як палили численні рукописи, що зберігалися по монастирях...

¹ Ілля Львович Борщак (Баршак) (1892–1959) належить до числа найпомітніших постатей української еміграції ХХ ст. В історії української культури він знаний як Ілько Борщак – оригінальний історик, літературознавець та публіцист.

Дослідник народився на Миколаївщині в єврейській родині, а закінчив життя в Парижі як Великий Українець. Освіту здобував у Петербурзькому, Київському та Новоросійському університетах. Під час Української революції поступив на дипломатичну службу – був учасником місії УНР до США, а також членом української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. По закінченні конференції І. Борщак залишився у Франції, де повністю присвятив себе науковій та публіцистичній діяльності. До його заслуг належить викладання української мови у Національній школі живих східних мов (1938–1957), видання першого у Франції підручника української мови, публікація французького перекладу “Кобзаря” Шевченка (1947), заснування і редагування часопису “Україна” (1943–1953) та багато іншого. Наукова спадщина І. Борщака нараховує понад 400 праць, переважно з історії України доби козацтва та українсько-французьких відносин. Відтак друкована стаття дещо випадає з кола зацікавлень дослідника, хоча в студентські роки саме класична філологія й була улюбленим предметом І. Борщака. Однак для сучасної науки ця стаття має те значення, що в ній автор чітко формулює потребу введення візантиністики в коло проблем україністики і навпаки. З іншого боку, вагомим є різке спростування твердження про Візантію як конаючу державу, що в останній час загальною починає визнаватися у візантиністиці.

Стаття друкується за виданням: Україна: Українознавство у французьке культурне життя, ч. 9 (Париж) 1953.

Вже віддавна історичні досліді зруйнували легенду про Візантію, що конала 1000 років, що займалася виключно богословськими суперечками, що цікавилася лише стайнями Царгороду, політичними, любовними та релігійними драмами, помстою та інтригами. В дійсності Візантія була найцивілізованіша держава в середньовічній Європі, держава войовнича й заразом освічена, що впродовж 1000 років захищала Західню Європу від Азії... Вона діставала не раз рани, що здавалися незагойними, але вона їх усе ж загоювала й продовжувала свою політичну та культурну місію. Спадкоємець римської величності та її великих амбіцій Візантія впродовж 1000 років захищалася зі зброєю в руках проти “варварів” та “невірних”, які шукали в неї багатств, бо кружляла тоді поголобка, що Візантія одна лише посідає дві третини цілого світового багатства.

Царгород упав 1453 р., як жертва турків. Але до того він мусив змагатися цілий час з слов'янами та з “латинянами”. Що й казати, причина впадку Царгороду полягає також і в непередбачливості Західньої Європи, що зрозуміла свою помилку занадто пізно. Магомет II тільки скористав з божевільного акту хрестоносців, що 1204 р., проти виразного протесту папи Інокентія III, зруйнували Царгород, влаштували латинську імперію й посадили на трон базилевса Бодуена Фламандського.

Нова від 1261 р. Візантійська імперія Палеологів (ця династія дала кількох володарів, що своїм розумом, своєю статечністю та своїм патріотизмом були б великі державні діячі, якби вони царювали за іншої доби) була лише тінь могутньої монархії Комненів, тінь не тільки у військовій, але й у духовій ділянці. Чи деякі греки, коли останні цісарі рішилися на релігійну унію з Римом, не голосили, що вони воліють “турецьку чалму, ніж папську тіяру”? Досить тут лише згадати, як зустріли Ізидора в Царгороді, коли він відправляв у св. Софії урочисту службу на честь Унії. Так, драма, що 1453 р. захитала мешканців Царгороду, була не турецька небезпека, а небезпека Унії з Римом! Не турецька перемога здалася тодішнім візантійцям катастрофою, а Унія з Римом...

Але впадок Візантії, як держави, зовсім не значив упадку грецької культури. Недаремно в останніх за наших часів працях, присвячених історії Візантії, є розділ “Візантія після Візантійської держави”. Самі турки, напівдикуні й кочівники досі, захопивши місто з стародавньою цивілізацією, не маючи самі жодних політичних традицій, пішли їх шукати у візантійській адміністрації, спадкоємниці римських традицій, що була найкращою адміністрацією античного світу. Порто цілий час послугоувалася, особливо в закордонній політиці, – інша річ чи це було їй на користь – греками.

Взагалі, Туреччина ніколи не думала про те, щоби зруйнувати гелленізм, і зовсім слушно сучасний грецький історик Папарічопулос твердить, що грецький нарід, що повстав 1821 р., мало чим відрізнявся від того народу, що впав 1453 р.

Щодо Заходу, він широко скористав з упадку Візантійської імперії. Візантійські вчені, вигнані з своєї країни, принесли до Італії свої дорогоцінні рукописи й почали навчати західніх гуманістів грецької мови.

* * *

Не існує на світі, очевидночки у вільному світі, жодного українського органу, що не відзначив, у той чи інший спосіб, на своїх сторінках упадку Царгороду. Колишня бо Візантійська імперія була надто зв'язана з Україною. Насамперед, це від неї давня Україна-Русь дістала християнську віру й, значить, цілу тодішню культуру.

Хоч Володимир був “західник” (був він германського походження), хоч і до нього були зв'язки в Києві із Західнім світом, але прийняв він християнську віру від першої тодішньої потуги, Візантії. Правда, він робив це виключно через політичні причини: своїм бо шлюбом з візантійською княжною Анною “варвар” Володимир увійшов у цісарську візантійську родину. Але, коли княжна Анна померла (коло 1011 р.), Володимир, як твердить Дитмар Мерзебурзький, одружився з внучкою Оттона II й, таким чином, увійшов у Західню цісарську родину, у родину Саксонську. Сам Оттон II був син Оттона Великого, першого голови святої Римської Імперії й святої Аделаїди, доньки Бургундського короля Рудольфа II.

Хоч грецький вищий клир у Києві не знав ані мови своїх вірних, ані їх звичаїв (з 21 Київського митрополита, що змінилися за дотатарських часів, тільки два чи три були призначені поза волею Царгороду; інших призначав царгородський патріарх, а 15 митрополитів були чисті греки), він намагався поширити в давній Україні-Русі протикатолицький настрій, одначе під цим оглядом, греки на Україні успіху не мали, бо наші предки були байдужі до розходження поміж обома Церквами, зате в Москві грекам пізніше вдалося знайти сприятливий ґрунт.

Не треба забувати, що вселенські Собори, що на них виробилися основи “Вірую”, відбувалися якраз у Царгороді, Нікеї та Халкедонії. Зрештою, сотки святих Візантійської Церкви фігурують також у католицькому календарі, так що українці, православні й католики можуть шанувати тих самих святих, наприклад, св. Миколу, архієпископа Мир Ликійського або Івана Дамаскина...

З Візантії давня Україна дістала також літературну мову, архітектуру, музику, в одне слово цілу культуру. Отже, нема нічого дивного, що

греки навіть по впадку Царгороду, в XVI–XVII вв., грали не абияку роллю на Україні. Згадаємо хоч би Александрійського патріярха Мелетія Піру, царгородського – Кирила Лукариса...

Коли, внаслідок упадку Царгороду, частина українського народу прийняла 1596 р. церковну унію з Римом і тим пішла на Захід, українську католицьку Церкву називали колись в Австрії, по 1772 році, штучно “греко-католицькою”, а дехто й сьогодні називає її Церквою “візантійського” обряду, хоч цей обряд цілком слушно треба називати “руським”, або, сучасною мовою, українським обрядом.

Потрібні спеціальні розшуки в ділянці взаємин давньої Візантії й України. Ті розшуки досі робилися виключно в “російському” дусі, що не могло не відбитися на їх наслідках. Потрібний, так би мовити, “український” підхід до цих питань. Певно, що він дасть цікаві й несподівані наслідки. На превеликий жаль, досі так бувало, що україністи не були візантинознавці, а візантинознавці не були україністи... В річницю впадку Царгороду треба побажати, щоби врешті студії над давньою Україною й над давньою Візантією робилися тими самими особами. Від цього виграє лише наука.

* * *

Більше, як 40 років минуло від того ранку, коли я вперше побачив Царгород.

Коли вперше бачиш Царгород, особливо після одноманітного плавання Чорним морем, ти є просто захоплений. Праворуч, ліворуч, в Європі, чи в Азії, скрізь бачиш вілли, палаци, мечети... Що ближче підходить корабель, то більше зростає пожвавлення. Ось Терапія, колишня літня резиденція французької амбасаді, де бував частенько Григор Орлик. Починаючи від Румелі Гіссара, протока звужується, видовище стає ще більш різуче. Маленькі пароплави біжать з одного берега на другий. Незліченні каюки борознять море. Небо, вода, земля, все з'єдналося тут, щоби створити особливу гаму барв, з якимсь надзвичайним полиском...

Нарешті з'являється сам Царгород, що лежить між Галатом і Сералем, де панують тяжкі маси св. Софії й стрункі мінарети, мечети султана Ахмета...

Ви в'їхали у Золотий Ріг, це мент, коли треба сходити з пароплаву... Ох, як добре бути іноді *laudator temporis acti*²...

Публ., комент. Д. Гордієнка

² З лат. “хвалитель минувшин”.